

■ **Magdalena Pietrzak**
■ Uniwersytet Łódzki
■ <https://orcid.org/0000-0002-2136-356X>
■ magdalena.pietrzak@uni.lodz.pl
■

Kilka kart z historii języka polskiego

1. Wprowadzenie – 2. W rodzinie języków – 2.1. Periodyzacja dziejów polszczyzny – 3. Początki języka i państwowości – 3.1. W kręgu chrześcijańskim – 3.2. Polszczyzna przedpiśmienna – 3.3. Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne – 3.4. Najwcześniejsze zapożyczenia – 4. Zabytki języka polskiego

1. Wprowadzenie

Niniejszy wykład zawiera kilka refleksji dotyczących początków polszczyzny, zwłaszcza tej przedpiśmiennej. Tłumaczy się w nim konteksty – indoeuropejski i słowiański – języka polskiego, przybliża warunki, w jakich kształtowała się polska państwowość, rzuca się też światło na procesy i zjawiska fonetyczne i leksykalne, które widoczne są w obecnej polszczyźnie. W żaden sposób szkic ten nie rości sobie praw do bycia zadowalającym ujęciem tematu. Sygnalizuje zjawiska, które czytelnik, zwłaszcza ten dopiero poznający język polski, może pogłębić, korzystając choćby z dołączonej bibliografii.

2. W rodzinie języków

Język polski wchodzi w skład **indoeuropejskiej rodziny językowej**. Dla większości języków europejskich praprzodkiem był język praindoeuropejski. W V i IV tysiącleciu p.n.e. mówiły nim plemiona zamieszkujące obszary od Półwyspu Indyjskiego po Europę Środkową. Na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. z prajęzyka wyłoniły się dialekty indoeuropejskie. Stopniowo następował rozpad praindoeuropejszczyzny, polegający na powolnym oddzielaniu się dialektów peryferyjnych. Centralne dialekty dały natomiast początek m.in. językom słowiańskim (także bałtyckim, indyjskim, irańskim, albańskiemu i ormiańskiemu). Języki te, jako już samodzielne, rozwijały się dalej – w różnym tempie. Do tych wolniej ewoluujących należał **język prasłowiański**. Mówiły nim plemiona zasiedlające tereny w dorzeczu Odry i Wisły – między Odrą a Bugiem i Bałtykiem a Karpatami. Dość długo język prasłowiański pozostawał jednolity. Dopiero ekspansja terytorialna Słowian na

południe rozpoczęta w V w. n.e. przyspieszyła proces różnicowania się i rozpadu języka prasłowiańskiego. Słowianie opanowali Półwysep Bałkański (do VIII w. n.e.). Ekspansja Słowian skierowała się także na zachód, na tereny sięgające za Łabę, a także dalej na północny wschód (Półwysep Jutlandzki, Bałtyk, Zatoka Fińska). Tak rozległe terytorium nie sprzyjało utrzymywaniu jedności, a ostatecznie doprowadziło do rozpadu. Wykształciły się trzy zespoły dialektów: zachodnio-, wschodnio- i południowosłowiańskich. Język polski należy do grupy zachodniosłowiańskiej, wraz z językami: dolno- i górnołużyckim, czeskim, słowackim, kaszubskim i wymarłym połabskim.

Wywodzące się od wspólnego przodka języki słowiańskie wykazują znaczne podobieństwa. Za przykład niech posłuży polski wyraz *ręka*, który ma następujące słowiańskie odpowiedniki: *ruka* (czes., słow.), *ruk'a* (roz., biał., uk.), *rôka* (słowen.), *riuka* (serb., chorw.), *ryk'a* (bułg.), *raka* (maced.) (za: Dąbrowska 1998: 11).

Najstarszym zapisanym językiem słowiańskim był **język staro-cerkiewno-słowiański** (inaczej: starocerkiewny, starosłowiański). Pierwsze teksty w nim spisane to w większości przekłady Ewangelii i ksiąg liturgicznych z oryginałów greckich. Dzieła te powstały w 2. połowie IX w. na potrzeby działalności misyjnej Cyryla i Metodego. Pierwotnym alfabetycznym języka starocerkiewnego była gładolica, którą z czasem zastąpiła cyrylica. Bracia Cyryl i Metody odegrali znaczącą rolę w rozwoju języka i kultury Słowian (Moszyński 1984).

2.1. Periodyzacja dziejów polszczyzny

Propozycje periodyzacji dziejów języka polskiego zaczynają ukazywać się z końcem XIX w. Na ten czas przypada początek polonistycznego językoznawstwa historycznego. Klasyczną i do tej pory najczęściej przywoływaną chronologizacją jest ta przedstawiona przez Zenona Klemensiewicza w syntezie *Historia języka polskiego* (Klemensiewicz 1980). Chronologizację dziejów badacz oparł na dwóch kryteriach – filologicznym i historycznojęzykowym. Według pierwszego wyznacza się dwie epoki (Dubisz 2002: 17): **przedpiśmienną**, obejmującą genezę polszczyzny od praindoeuropejszczyzny do czasów historycznych, czyli do poł. XII w. (podaje się rok 1136, tj. umowną datę sporządzenia tzw. *Bulli gnieźnieńskiej*), oraz epokę **piśmienną**, obejmującą dzieje polszczyzny od połowy XII w. do roku 1939 (daty wybuchu II wojny światowej). Według kryterium historycznojęzykowego dzieje języka polskiego dzielą się na trzy doby:

- **doba staropolska** – od początków rozwoju polszczyzny (X w.) do przełomu XV i XVI w.;
- **doba średniopolska** – od XVI w. do lat 80. XVIII w. (tu wskazuje się rok 1772, czyli datę I rozbioru Polski);
- **doba nowopolska** – do 1939 r. (wybuch II wojny światowej).

Dyskusje nad periodyzacją Klemensiewicza na gruncie polskiego językoznawstwa historycznego trwają do dziś (zob. Dubisz 2002: 18–22). W nowszych propozycjach uwzględnia się inne kryteria, np. kryterium formy komunikacji językowej występujące w obrębie polskiej wspólnoty komunikatywnej. Ten czynnik pozwolił wydzielić pięć zasadniczych okresów (Dubisz 2002: 23–24):

- I. **966 – ok. 1513:** dominacja komunikacji mówionej, współwystępowanie komunikacji rękopiśmiennej w wyższych warstwach społecznych, elitarność komunikacji pisemnej (pierwotnie w języku łacińskim, od XIII w. w polskim);
- II. **1513 – ok. 1863:** dominacja komunikacji mówionej w całej wspólnocie, elitarność komunikacji pisemnej, dominacja komunikacji pisanej w języku polskim w wyższych warstwach społecznych, demokratyzacja komunikacji pisanej w języku polskim w wyższych warstwach społecznych, dominacja komunikacji oralnej w niższych warstwach społecznych;
- III. **1863 – ok. 1920:** krystalizacja funkcji komunikacji mówionej i pisanej w całej wspólnocie komunikatywnej, uświadomienie sobie rangi komunikacji pisanej przez wspólnotę komunikatywną, demokratyzacja komunikacji pisanej;
- IV. **1920 – ok. 1960:** współwystępowanie komunikacji mówionej i pisanej w całej wspólnocie komunikatywnej, zróżnicowanie funkcjonalne typów komunikacji mówionej i pisanej we wspólnocie komunikatywnej, demokratyzacja zbiorowej komunikacji mówionej;
- V. **1960–2000 (i dalej):** równowaga form komunikacji mówionej i pisanej, pojawienie się i stałe zwiększanie społecznego zakresu komunikacji dźwiękowo-obrazkowej, początki i szybki rozwój komunikacji globalnej (internet).

Powyższa propozycja periodyzacji zwraca uwagę na to, jak olbrzymiego przyspieszenia doznał rozwój form przekazywania informacji w polskiej wspólnocie komunikatywnej, zwłaszcza od połowy XIX w., co należy wiązać z rozwojem medium prasowego. Tym samym ukazuje związek między zmianami języka i form społecznej komunikacji a rozwojem cywilizacyjnym całej wspólnoty komunikatywnej.

3. Początki języka i państwowości

Język polski wyłonił się jako oddzielny język etniczny ok. IX w. Fakt ten należy łączyć z powstaniem i rozwojem wspólnoty państwowej. Na ziemiach polskich istniały dwa ośrodki państwowotwórcze. Pierwszy (starszy) stanowiło już w IX w. plemienne państwo Wiślan, ze stolicą w Krakowie lub Wiślicy. Ziemie te (w 2. poł. IX w.) zostały podbite przez Państwo Wielkomorawskie. Drugi ośrodek stanowiło plemienne państwo Polan z ośrodkiem (tu wskazuje się kilka miejscowości, zob. Walczak 1999: 23) początkowo w Kruszwicy nad Gopłem, później w Gnieźnie, Ostrowie na Jeziorze Lednickim i w Poznaniu. *Polanie* to „mieszkańcy pól, tzn. mieszkańcy krainy, w której przeważały pola uprawne” (Walczak 1999: 23). Nazwa plemienia pochodzi od pól, w które obfitowały zasiedlone przez nie ziemie. W skład państwa Polan weszły na początku ziemie zamieszkiwane przez Pomorzan i Mazowszan, a za czasów panowania Mieszka I i Bolesława Chrobrego także terytoria Ślążan i Wiślan (które wcześniej były pod zwierzchnictwem czeskim). Na przełomie X i XI w. państwo Polan zajmowało ziemie w dorzeczu Odry i Wisły. Powstanie wspólnoty państwowej było najważniejszym czynnikiem decydującym o wyodrębnieniu się języka polskiego spośród dialektów lechickich. Wspólnota umacniała poczucie bliskości plemion objętych granicami państwa, a zarazem określała odrębność w stosunku do plemion znajdujących się

poza tymi granicami. Nazwa Polan – *Polska* ('polna, obfitująca w pola') zaczęła identyfikować wszystkie plemiona pozostające we wspólnych granicach, a Polanie, później Polacy – to mieszkańcy ziem wewnątrz granic państwowych. W źródłach łacińskich funkcjonują nazwy: *Palanii*, *Polonii*, *Poloni*. Po raz pierwszy nazwa mieszkańców ziem polskich pojawiła się na przełomie X i XI w. w *Żywocie św. Wojciecha*, w którym Bolesław Chrobry został określony jako *dux Palaniorum*, w znaczeniu 'książę Polaków' (Walczak 1999: 24). Granice młodego państwa stały się granicami języka. Warto zaznaczyć, że granice opierały się w znacznej mierze na czynnikach naturalnych: na północy było to morze (Bałtyk), na zachodzie rzeka – Odra, na południu góry – Sudety i Karpaty. Tylko na wschodzie brakowało naturalnej bariery.

3.1. W kręgu chrześcijańskim

Faktem historycznym o ogromnym znaczeniu dla rozwoju państwowości, a co za tym idzie języka polskiego, był chrzest Mieszka I i jego dworu w 966 r. Powstająca struktura kościelna umocniła państwo. Polska znalazła się w orbicie kultury łacińskiej. Przejęła alfabet łaciński (24 litery), przez stulecia alfabet ten był stopniowo dostosowywany do potrzeb polszczyzny. Tym samym Polska stała się krajem piśmiennym. Należy przy tym pamiętać, że pierwszym językiem, który zaspokajał potrzeby piśmiennicze, była łacina. W tym języku przez długie wieki powstawały teksty urzędowe, naukowe oraz literackie. Piśmiennictwo łacińskie (do XVI w.) pod względem ilościowym, jak i jakościowym dominowało nad skromnym dorobkiem piśmiennictwa w języku polskim. Dominacja łaciny znacznie spowalniała rozwój polszczyzny. Dopiero w okresie Renesansu język polski przełamał „hegemonię łaciny na gruncie literatury pięknej i publicystycznej i poważnie nadwyrężył jej monopolistyczną pozycję na gruncie piśmiennictwa naukowego” (Walczak 1999: 30). Choć jak zauważa Bogdan Walczak, historyk języka polskiego, „niezrozumiałość łaciny dla szerokich kręgów średniowiecznego społeczeństwa polskiego na swój sposób stymulowała powstanie i rozwój polskiego języka literackiego” (Walczak 1999: 30).

Konsekwencją przyjęcia chrześcijaństwa był rozwój w Polsce szkolnictwa. Do XVIII w. było ono zmonopolizowane przez Kościół – głównie za sprawą sieci szkół jezuickich, aż do kasaty zakonu w 1773 r. Oczywiście, nauczano głównie łaciny, jednak pomocniczą rolę odgrywał język polski.

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa język polski stanął przed koniecznością zaspokajania nie tylko potrzeb codziennej komunikacji, lecz także tych wynikających z komunikowania spraw duchowych oraz tych związanych z wejściem w obręb kultury zachodniej. Podstawowy zasób najstarszych wyrazów abstrakcyjnych polszczyzna zawdzięcza wpływom łaciny i czeszczyzny, m.in. podstawowa terminologia chrześcijańska napłynęła do Polski z Czech. Należy zaznaczyć, że duży procent nowych wyrazów wzbogacających polszczyznę doby średniowiecznej stanowiły zapożyczenia i kalki wyrazów łacińskich (silne aż do XVIII w.) i czeskich (do XVI w.).

3.2. Polszczyzna przedpiśmienna

W epoce przedpiśmiennej (do około XI–XII w.) język polski nie posiadał własnych źródeł pisanych, dlatego jego wczesny stan rekonstruuje się na podstawie późniejszych zabytków i badań historyczno-porównawczych. Z prasłowiańszczyzny polszczyzna przejęła podstawowy zasób samogłosek i spółgłosek. System wokaliczny był bardziej rozbudowany w stosunku do współczesnego. Polszczyzna dysponowała następującymi szeregami samogłosek:

- **samogłoski szeregu przedniego:** i, e, ě (tzw. jat);
- **samogłoski szeregu tylnego:** a, o, u, y;
- **samogłoski nosowe:** ę, ǫ;
- **jery** (czyli **półsamogłoski**): ѣ, ѥ;
- **sonanty** (czyli **spółgłoski zgłoskotwórcze**) **twarde** i **miękkie:** r, l.

Samogłoski szeregu przedniego działały miękczo na poprzedzające je spółgłoski, które w tej pozycji były wymawiane miękko. Zatem miękkość spółgłosek warunkowana była otoczeniem fonetycznym, nie była cechą „samodzielną”.

W okresie przedpiśmiennym miały miejsce istotne zmiany w obrębie polszczyzny: modyfikował się akcent, zachodziły liczne palatalizacje, zmieniała się odmiana wyrazów i składnia (Dąbrowska 1998: 19–25). Procesami wspólnymi dla języków słowiańskich były palatalizacje spółgłosek tylnojęzykowych k, g, ch oraz procesy metatezy (inaczej przestawki). Podobieństwo widoczne jest w wyrazach reprezentujących różne języki słowiańskie, np. pol. *gród*, czes. i słow. *hrad*, ros., ukr., brus. *gorad*.

Ważnym procesem (typowo polskim) był **przegłos**, czyli zmiana samogłosek przednich ę, e, ě przed spółgłoskami t, d, s, z, n, r, ł odpowiednio w a, o, a. Rezultaty tego procesu obecne są w polszczyźnie w postaci oboczności e : o (np. *niesie* : *niosę*) oraz e : a (np. *lesie* : *las*, *mieście* : *miasto*). W epoce przedpiśmiennej znikły niektóre samogłoski. Były to: ě (tzw. jat), jery w pozycji słabej uległy zanikowi, a w pozycji mocnej – zwokalizowały się w samogłoskę e (stąd oboczność e do zera dźwięku, np. *pies* : *psa*, *sen* : *snu*). Procesowi wokalizacji (usamogłoskowieniu) uległy także **sonanty** (spółgłoski o właściwościach zgłoskotwórczych).

Rezultatem zaniku jerów w pozycji wygłosowej (po spółgłosce dźwięcznej) był proces wzdłużenia zastępczego. Długość samogłoski tak jakby zastępowała nieistniejący jer, stanowiła rekompensatę ilościową ubytku spowodowanego zanikiem jeru, np. *vōz*, *bōg*. Powstała w ten sposób oboczność ilościowa **samogłoska długa** : **samogłoska krótka**, np. *bōg* : *boga*. Ślady tej oboczności widoczne są we współczesnej polszczyźnie w postaci oboczności **ó** : **o** (np. *wóz* : *wozu*, *rów* : *rowu*) i **ą** : **ę** (*mąż* : *męża*, *dąb* : *dębu*).

Okres polszczyzny przedpiśmiennej to także zmiany w obrębie **fleksji imiennej i werbalnej**. W zakresie rzeczowników najważniejszą zmianą było wykształcenie się nowych typów deklinacyjnych według kryterium rodzajowego. Powstały trzy główne typy deklinacyjne: deklinacja rzeczowników rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego. Jest to proces trwający kilka wieków, właściwie do dziś; we współczesnej polszczyźnie obserwujemy wahania dopełniaczowych końcówek fleksyjnych, np. *krawata* – *krawatu*, *wieczora* – *wieczoru*.

Przymiotniki w polszczyźnie miały dwa typy odmiany: starszą, tzw. rzeczownikową (niezłożoną), np. *star człowiek*, *młodo drzewo*, i młodszą – złożoną (zaimkową), np. *stary*

człowiek, młode drzewo. Z czasem odmiana rzeczownikowa uległa ograniczeniu do pozycji składniowej orzecznika, np. *jestem zdrow*. W funkcji przydawki odmianę prostą utrzymały przymiotniki dzierżawcze (przynależnościowe), np. *brat Jakubow* = *brat Jakuba*. Odmianę prostą zachowują historycznie przymiotniki dzierżawcze – dziś nazwy niektórych miast w Polsce, np. *Kraków* = miasto *Kraka*, *Częstochowa* = miasto *Częstocha* (stąd jadę do *Częstochowy*, a nie do *Częstochowej*).

Zmiany dokonały się także w zakresie fleksji werbalnej. W epoce przedpiśmiennej zmniejszyła się liczba typów odmiany: z pięciu do trzech (-ę, -esz; -ę, -isz; -m, -sz). Zasadnicze zmiany objęły kategorię czasu przeszłego. Dla wyrażania przeszłości polszczyzna historyczna miała cztery czasy przeszłe: imperfektum (dla wyrażenia czynności niedokonanej), aoryst (dla wyrażenia czynności dokonanej) oraz czasy przeszły złożony i zaprzeszyły. Dwie pierwsze formy wyszły z użycia (choć spotykane są w czternastowiecznych tekstach pisanych). Ciekawe zmiany zaszły w obrębie form czasu przeszłego złożonego. Jak sama nazwa wskazuje, składał się z kilku elementów: imiesłowu czynnego czasu przeszłego drugiego (np. *mówił, pisał*) oraz z form osobowych czasu teraźniejszego czasownika *być*. Ich szyk był swobodny, dominował jednak porządek: imiesłów + czasownik posiłkowy, np. 1. os. *pisał jeśm*, 2. os. *pisał jeś*, 3. os. *pisał jest*. W trzecich osobach liczby pojedynczej i mnogiej słowo posiłkowe zanikało. Natomiast w pozostałych przyrastało do imiesłowu. Proces zrastania się imiesłowu i czasownika posiłkowego trwał kilka wieków, ale do dziś ruchomość końcówek czasu przeszłego świadczy o dawnych procesach, np. *gdym pisał* = *gdy pisałem*. Natomiast pozostałości dawnego aorystu widoczne są w formach trybu przypuszczającego, *pisałby, mówilibyście* (*by* i *byście* to aorysty czasownika *być*).

3.3. Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne

Polszczyzna odziedziczyła z języka prasłowiańskiego podstawowy zasób wyrazów. Z badań polskiego slawisty Tadeusza Lehra-Spławińskiego wynika, że do dziś zachowało się w języku polskim ok. 1700 wyrazów prasłowiańskich (najwięcej rzeczowników – ok. 1000). Jeśli weźmie się pod uwagę, że przeciętnie wykształcony człowiek posługuje się na co dzień ok. 8 tysiącami wyrazów, to okaże się, że jedna czwarta ma rodowód prasłowiański. Są to wyrazy opisujące życie codzienne oraz podstawowe potrzeby człowieka. Oto główne pola semantyczne z wybranymi przykładami (Walczak 1999: 55–57, Dąbrowska 1998: 35–38):

Sfera duchowa

- Życie duchowe człowieka: *duch, dusz, rozum, czucie, wiedza, pamięć, wiara, nadzieja, miłość, gniew, strach, żal*.
- Religia i moralność: *bóg, cud, czart, grzech, mara, kara, raj, wina*.
- Świat i życie: *byt, życie, śmierć, początek, koniec, stan, czas, osoba, znak, imię, cześć, chwała, sława, wieść, moc, siła, twór*.
- Właściwości duchowe człowieka: *dobry, zły, mądry, szczodry, skąpy, leń, szczery, chytry, lagodny*.

Sfera materialna

- Ukształtowanie powierzchni ziemi i kopaliny: *ziemia, góra, dół, brzeg, jar, jama, jaskinia, pole; kamień, glaz, krzemień, glina, żelazo, srebro, złoto*.

- Nawodnienie: *woda, morze, rzeka, strumień, bagno, błoto, lód, kra.*
- Pojęcia astronomiczne i meteorologiczne: *dzień, noc, świt, brzask, wieczór, południe, wiosna, lato, jesień, zima, deszcz, rosa, śnieg, cień, obłok, chmura, tęcza, burza, grom, piorun, słońce, gwiazda, niebo.*
- Roślinność: *dąb, buk, grab, sosna, lipa, topola, jabłoń, śliwa, orzech, brzoza, olcha, wierzba, dynia, grzyb.*
- Zwierzęta: *niedźwiedź, tur, wilk, lis, jelen, zając, dzięcioł, wrona, mucha, ryba, wąż.*
- Ciało ludzkie i zwierzęce: *głowa, ręka, noga, czoło, broda, bark, łokieć, gęba, bok, plecy, żebro, wątroba, biodro, ucho, oko, dłoń, pięść, palec, stopa.*
- Życie rodzinne: *ojciec, matka, stryj, wuj, brak, siostra, macocha, teść, syn.*
- Życie społeczne: *czeladź, sługa, chłop, sąsiad, gość, wróg, przyjaciel, plemię, gro-mada, karczma, wódz, wojska, wojewoda, twierdza, łuk, strzała.*
- Życie gospodarcze: *gospodarz, pasterz, stróż, rola, radło, pług, żyto, pszenica, jęczmień, owiec, proso, len, obora, stodoła, ściana, okno.*
- Właściwości fizyczne ludzi, zwierząt, przedmiotów: *chudy, tłusty, wysoki, niski, zdrowy, chory, biały, żółty, prosty, krzywy.*
- Nazwy czynności i stanów: *być, mieć, chcieć, lubić, móc, pić, jeść, dać, nieść, słyszeć, czuć, iść, jechać, płakać, śmiać się, spać, siedzieć.*

W przedstawionym zasobie odziedziczonego słownictwa przeważają wyrazy rodzime (rdzennie prasłowiańskie). Trafiają się wśród nich zapożyczenia z języków sąsiadujących z Prasłowianami. Najliczniejsze są zapożyczenia germańskie: *chleb, izba, kupić, ksiądz* w znaczeniu ‘ksiązę, władca’, *lek i lekarz, lichwa, miecz, myto, pług, pieniądz*. Pośrednictwo germańskie zdradzają niektóre zapożyczenia z łaciny, np. *cesarz, deska, lew, ocet, osioł*. Bezpośrednią pożyczką prasłowiańską z łaciny jest wyraz *wino*.

3.4. Najwcześniejsze zapożyczenia

W epoce przedpiśmiennej zasób dziedziczonego słownictwa został wzbogacony o zapożyczenia. Jak wcześniej wspomniano, do polszczyzny z języka czeskiego przejęto słownictwo związane z chrześcijaństwem. Czeszczyzna z kolei terminologię chrześcijańską przejmowała z dwóch źródeł – z języka starocerkiewnego oraz z języka niemieckiego. Zasób wyrazów związanych z nową religią na gruncie czeskim przeszedł proces sławizacji i do polszczyzny przeniknął już bez większych zmian (Walczak 1999: 57–59). W ten sposób znalazły się w zasobach polszczyzny wyrazy różne co do pochodzenia (głównie greckie i łacińskie), których wspólną cechą jest to, że do języka polskiego trafiły z czeszczyzny.

Z greki *via* staro-cerkiewno-słowiański i czeski przybyły wyraz *cerkiew* (wcześniej *cyrkiew*, do XVI w. synonim leksemu *kościół*) i starosłowiańskie kalki *Bogurodzica* (wcześniej *Bogorodzica*) i *błogosławić*. Większa część terminologii chrześcijańskiej przeniknęła do języka czeskiego (w tym do polskiego) z Zachodu. Drogą greka – łacina – czeski przywędrowały wyrazy *anioł* (łac. *angelus*), *ewangelia* (łac. *evangelium*), *apostoł*, *diabeł*, *kołęda* i inne. Krótszą drogę (z łaciny przez czeski) przebyły wyrazy *pacierz* (od *pater noster*), *poganin* (łac. *paganus*).

W procesie przejmowania przez czeszczyznę terminologii chrześcijańskiej znaczną rolę odegrało pośrednictwo niemieckie. Drogę greka – łacina – niemiecki – czeski miały m.in. wyrazy: *biskup*, *jałmużna*, *kruchta*, *mnich*. Z kolei drogę łacina – niemiecki – czeski m.in. wyrazy: *bierzmować* (daw. *birzmować*), *klasztor*, *kościół*, *krzest*, *krzcić*, *krześcijanin* (w XVI w. *k-* zostało zastąpione przez *ch-*), *msza*, *nieszpór*, *ofiara*, *oltarz*, *opat*, *pielgrzym*, *proboszcz*, *preor*, *żegnać*.

Mniej liczne są w polszczyźnie epoki przedpiśmiennej zapożyczenia niezwiązane z chrześcijaństwem (lub związane pośrednio). Z dużym prawdopodobieństwem są to zapożyczenia z łaciny, np. *łacina*, *sobota*, *marzec*, *maj*, *szkoła*. Za pośrednictwem czeskim przejęliśmy *berło*, niemieckim – *olej*, *pieprz*. Zapożyczeniami niemieckimi (nieraz przez medium czeskie) są m.in.: *barwa*, *blawat*, *bursztyn*, *chwila*, *herb*, *jedwab*, *perła*, *rycerz*. Zapożyczenia te świadczą o kontaktach handlowych, jakie łączyły ówczesną Polskę i Niemcy.

4. Zabytki języka polskiego

Do czasu przyjęcia chrześcijaństwa Polacy nie znali pisma. Umiejętność pisania przyszła z duchowieństwem. Przy czym należy pamiętać, że pierwszym językiem chrześcijaństwa (i życia społecznego) była łacina. Stąd najdawniejsze teksty powstałe w Polsce (dokumenty, roczniki, kroniki) pisane były w tym języku. Niekiedy teksty te zawierały elementy polszczyzny. Mowa głównie o nazwach własnych, geograficznych i osobowych. Gdy trzeba było w jakimś dokumencie wymienić imię księcia, nazwę grodu, rzeki, wsi, nazwy te przyjmowały polskie brzmienia. Zatem **nazwy własne** to najwcześniej zaświadczone w piśmie polskie wyrazy. Pojawiały się one w tekstach łacińskich stosunkowo rzadko. Do połowy XII w. zapisano ich niewiele, te najważniejsze to: *Geograf Bawarski* (poł. IX w.; opis o charakterze geograficzno-historycznym zawierający wykaz plemion słowiańskich), *Dagome iudex* (z ok. 990 r., dokument, w którym Mieszko I oddaje państwo pod opiekę papieża), *Kronika Thietmara* (z przełomu X i XI w.).

Najważniejszym zabytkiem stanowiącym cezurę w periodyzacji dziejów polszczyzny jest **Bulla gnieźnieńska** datowana na 1136 r. Zwana jest także „złotą Bullą” ze względu na obszerny i ciekawy materiał językowy, który się w niej znalazł. A jest w niej 410 polskich nazw miejscowych i osobowych. Są to nazwy grodów i wsi należących do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego lub zobowiązane do określonych świadczeń na jego rzecz oraz imiona osadników i poddanych arcybiskupa.

Na szczególną uwagę zasługuje **Księga henrykowska** (spisana ok. 1270 r.). Oprócz nazw miejscowych znajduje się w niej pierwsze zdanie w języku polskim. Miało ono brzmieć: *Daj, ac ja pobruczę, a ty poczywaj*. Jest to wypowiedź skierowana do żony mającej trudności z mieleniem na żarnach; mąż oferuje żonie pomoc.

Bogurodzica – to prawdopodobnie najstarszy tekst polski (dwie pierwsze zwrotki). To także nieoficjalny pierwszy hymn Polski. Najstarszy zachowany odpis tej pieśni pochodzi z początku XV w., ale opiera się na tekście powstałym prawdopodobnie w XIII w.

Najdawniejszym zabytkiem prozaicznym są **Kazania świętokrzyskie**. Rękopis odnaleziony został w 1890 r., był niekompletny i mocno uszkodzony w postaci osiemnastu

pergaminowych pasków, użytych do oprawy łacińskiego kodeksu przechowywanego w klasztorze benedyktynów na Świętym Krzyżu (stąd nazwa zabytku). *Kazania* datowane są na połowę XIV w., jest to jednak kopia starszego oryginału z końca XIII lub początków XIV w. Tekst napisany jest po polsku, zawiera łacińskie cytaty. Kazania należą do tzw. kazań akademickich, przeznaczonych dla światłego audytorium. Zawierają wiele wyznaczników ówczesnego stylu retorycznego.

Od końca XIV w. wzrasta liczba polskich tekstów i rośnie ich różnorodność. Do ważnych dla polskiej literatury zaliczyć trzeba: *Psalterz floriański* – pierwszy zachowany przekład psalmów datowany na przełom XIV i XV w. Zawiera teksty psalmów w trzech językach: łacińskim, polskim i niemieckim. Księga była prawdopodobnie przeznaczona dla królowej Polski – Jadwigi. Księga jest bogato iluminowana, odznacza się piękną kaligrafią. Obecnie przechowywana jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

Z końca XIV w. pochodzą najdawniejsze *roty przysięg sądowych*. Są to składane pod przysięgą podczas rozpraw sądowych zeznania stron i świadków. Roty stanowią bezcenne źródła do badania dziejów polszczyzny. To jedyne teksty średniowieczne ściśle datowane i zlokalizowane. Najbliższe są także ówczesnej polszczyźnie mówionej.

Z początków XV w. pochodzą *Kazania gnieźnieńskie* – drugi zbiór, obejmujący dziesięć polskich kazań. Były one kierowane do szerokiego kręgu odbiorców, ich język zbliżony był do wypowiedzi potocznych. Obecnie przechowywany jest w Bibliotece Katedralnej w Gnieźnie. Przed połową XV w. powstał *Żywot świętego Błażeja*, zachowany we fragmencie. Zabytek stanowi przykład literatury apokryficznej. Na połowę XV w. datowany jest najobszerniejszy zabytek średniowiecznej prozy polskiej, a mianowicie pierwszy polski przekład Biblii – *Biblia królowej Zofii* (nazwa zabytku pochodzi od imienia królowej Zofii, która była czwartą żoną króla Polski Władysława Jagiełły). Do obecnych czasów zachował się jedynie fragment przekładu Starego Testamentu. Inna nazwa zabytku to *Biblia szarospatacka* od miejscowości Sáros-Patak na Węgrzech, gdzie do II wojny światowej księga się znajdowała. Z połowy XV w. pochodzą najstarsze polskie przekłady *statutów prawnych*, które wcześniej spisywano po łacinie. Na ten czas datowane są ponadto utwory wierszowane – *Legenda o świętym Aleksym*, *Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*. Z przełomu wieków XV i XVI pochodzą *Rozmyślania przemyskie* (utwór apokryficzny będący opowieścią o życiu Świętej Rodziny) oraz *Psalterz puławski*.

Wykaz zabytków językowych doby staropolskiej obejmuje tylko teksty najważniejsze i te najbardziej znane. Oczywiście nie sposób wyliczyć innych pomniejszych, wnoszących wiele interesujących informacji do wiedzy o stanie polszczyzny w najwcześniejszym okresie rozwoju (zob. Walczak 1999: 69–73; Borawski, Cybulski 2021).

Bibliografia

- Borawski S., Cybulski M. (red.), 2021, *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, t. 1, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Borawski S., Cybulski M., 2021, *Początki piśmiennictwa polskiego i jego wczesne pomniki*, [w:] S. Borawski, M. Cybulski (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, t. 1, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, s. 51–74.
- Borawski S., Uździcka M. (red.), 2021, *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, t. 2, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Dąbrowska A., 1998, *Język polski*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 1998, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz S., 2002, *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Klemensiewicz Z., 1980, *Historia języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Urbańczyk S. (red.), 1992, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Walczak B., 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

■ **Magdalena Pietrzak**
■ Uniwersytet Łódzki
■ <https://orcid.org/0000-0002-2136-356X>
■ magdalena.pietrzak@uni.lodz.pl
■

Alcune pagine di storia della lingua polacca

1. Introduzione – 2. Nella famiglia delle lingue – 2.1. Periodizzazione della storia della lingua polacca – 3. Le origini della lingua e dello stato – 3.1. Nel mondo cristiano – 3.2. Il polacco pre-scritto – 3.3. L'eredità lessicale proto-slava – 3.4. I primi prestiti – 4. Monumenti della lingua polacca

1. Introduzione

La presente lezione presenta alcune riflessioni sulle origini della lingua polacca, in particolare quella non scritta. Si prefigge lo scopo di spiegare i contesti indoeuropeo e slavo in relazione alla lingua polacca, illustra le condizioni in cui emerse uno stato polacco, fa luce sui processi e sui fenomeni fonetici e lessicali che sono visibili nell'attuale lingua polacca. Questo saggio non pretende in alcun modo di essere una trattazione esaustiva dell'argomento; segnala fenomeni che lo studente, in particolare quello che sta appena iniziando a conoscere la lingua polacca, può approfondire utilizzando, ad esempio, la bibliografia allegata.

2. Nella famiglia delle lingue

La lingua polacca fa parte della **famiglia linguistica indoeuropea**. Per la maggior parte delle lingue europee l'antenato comune è stato il proto-indoeuropeo. Nel V e IV millennio a.C. era parlato dalle tribù che abitavano le zone comprese tra la Penisola indiana e l'Europa centrale. A cavallo tra il IV e il III millennio a.C. dal protoindoeuropeo si svilupparono i dialetti indoeuropei. Gradualmente si verificò la disgregazione del protoindoeuropeo, che consistette in una lenta separazione dei dialetti periferici. I dialetti della zona centrale diedero invece origine, tra l'altro, alle lingue slave (ma anche baltiche, indiane, iraniane, albanesi e armenie). Queste lingue, ormai indipendenti, continuarono a svilupparsi a ritmi diversi. A quelle che si evolsero più lentamente appartiene **la lingua proto-slava**. Era parlata dalle tribù che popolavano le zone del bacino dell'Oder e della Vistola, tra l'Oder e il Bug, il Baltico e i Carpazi. Per molto tempo la lingua proto-slava rimase uniforme. Solo l'espansione

territoriale degli Slavi verso sud, iniziata nel V secolo d.C., accelerò il processo di differenziazione e disgregazione della lingua proto-slava. Gli Slavi conquistarono la penisola balcanica (fino all'VIII secolo d.C.). L'espansione degli Slavi si diresse anche verso ovest, nei territori oltre l'Elba, e più a nord-est (penisola dello Jutland, Mar Baltico, Golfo di Finlandia). Un territorio così vasto non favoriva l'unità e alla fine portò alla frammentazione: si formarono tre gruppi di dialetti: slavi occidentali, orientali e meridionali. La lingua polacca appartiene al gruppo occidentale, insieme alle lingue: basso e alto sorabo, ceco, slovacco, casciubo e polabo – ormai estinto. Le lingue slave, che derivano da un'origine comune, presentano notevoli somiglianze. Ne è un esempio la parola polacca *ręka*, che ha i seguenti equivalenti slavi: *ruka* (ceco, slovacco), *ruk'a* (russo, bielorusso, ucraino), *rôka* (sloveno), *ruka* (serbo, croato), *ryk'a* (bulgaro), *raka* (macedone) (in: Dąbrowska 1998: 11).

La più antica lingua slava scritta era il paleoslavo ecclesiastico (anche detto paleoslavo). I primi testi scritti in questa lingua erano per lo più traduzioni dei Vangeli e dei libri liturgici dagli originali greci. Queste opere furono create nella seconda metà del IX secolo per le attività missionarie di Cirillo e Metodio. L'alfabeto originario della lingua slava ecclesiastica antica era il glagolitico, che col tempo fu sostituito dal cirillico. I fratelli Cirillo e Metodio ebbero un ruolo significativo nello sviluppo della lingua e della cultura slava (Moszyński 1984).

2.1. Periodizzazione della storia della lingua polacca

Le proposte di periodizzazione della storia della lingua polacca iniziano ad apparire alla fine del XIX secolo. A questo periodo risale l'inizio della linguistica storica polacca. La cronologia classica e finora più citata è quella presentata da Zenon Klemensiewicz nella sua sintesi *Historia języka polskiego* [Storia della lingua polacca] (Klemensiewicz 1980). Il ricercatore ha basato la cronologia della storia su due criteri: filologico e storico-linguistico. Secondo il primo criterio si distinguono due epoche (Dubisz 2002: 17): quella **pre-scritta**, che comprende la genesi della lingua polacca dal proto-indoeuropeo fino all'epoca storica, ovvero fino alla metà del XII secolo (si indica l'anno 1136, ovvero la data convenzionale di redazione della cosiddetta *Bolla di Gniezno*), e l'epoca scritta, che comprende la storia della lingua polacca dalla metà del XII secolo al 1939 (data dello scoppio della Seconda guerra mondiale). Secondo il criterio storico-linguistico, la storia della lingua polacca si divide in tre periodi:

- **periodo dell'antica Polonia** – dagli inizi dello sviluppo della lingua polacca (X secolo) fino alla fine del XV e all'inizio del XVI secolo
- **periodo della Polonia medievale** – dal XVI secolo fino agli anni '80 del XVIII secolo (qui si indica l'anno 1772, ovvero la data della prima spartizione della Polonia)
- **periodo della nuova Polonia** – fino al 1939 (scoppio della Seconda guerra mondiale).

Le discussioni sulla periodizzazione di Klemensiewicz nell'ambito della linguistica storica polacca continuano ancora oggi (cfr. Dubisz 2002: 18–22). Le proposte più recenti prendono in considerazione altri criteri, ad esempio quello della forma di comunicazione linguistica presente all'interno della comunità comunicativa polacca. Questo fattore ha permesso di distinguere cinque periodi fondamentali (Dubisz 2002: 23–24).

- I. **966–1513 circa:** il predominio della comunicazione orale, la coesistenza della comunicazione scritta nelle classi sociali più elevate, l'esclusività della comunicazione scritta (inizialmente in latino, dal XIII secolo in polacco);
- II. **1513–1863 circa:** il predominio della comunicazione orale in tutta la comunità, l'esclusività della comunicazione scritta, il predominio della comunicazione scritta in lingua polacca negli strati sociali più elevati, la democratizzazione della comunicazione scritta in lingua polacca negli strati sociali più elevati, il predominio della comunicazione orale negli strati sociali più bassi;
- III. **1863–1920 circa:** cristallizzazione delle funzioni della comunicazione orale e scritta nell'intera comunità comunicativa, presa di coscienza dell'importanza della comunicazione scritta da parte della comunità comunicativa, democratizzazione della comunicazione scritta;
- IV. **1920–1960 circa:** coesistenza della comunicazione orale e scritta nell'intera comunità comunicativa, diversificazione funzionale dei tipi di comunicazione orale e scritta nella comunità comunicativa, democratizzazione della comunicazione collettiva orale;
- V. **1960–2000 (e oltre):** equilibrio tra forme di comunicazione orale e scritta, comparsa e costante aumento della portata sociale della comunicazione audio-visiva, inizio e rapido sviluppo della comunicazione globale (internet).

La suddetta proposta di periodizzazione sottolinea l'enorme accelerazione che ha subito lo sviluppo delle forme di trasmissione delle informazioni nella comunità comunicativa polacca, soprattutto a partire dalla metà del XIX secolo, da ricondurre allo sviluppo del mezzo giornalistico. In tal modo essa evidenzia il legame tra i cambiamenti linguistici e le forme di comunicazione sociale e lo sviluppo civile dell'intera comunità comunicativa.

3. Le origini della lingua e dello stato

La lingua polacca emerse come lingua etnica indipendente intorno al IX secolo. Questo fatto è da ricondurre alla nascita e allo sviluppo della comunità statale. Sul territorio polacco esistevano due centri di potere: il primo (e il più antico) era già dal IX secolo lo stato tribale dei Vistulani, con capitale a Cracovia o Wiślica. Questi territori (nella seconda metà del IX secolo) furono conquistati dal Regno di Moravia. Il secondo centro era costituito dallo stato tribale dei polani, con sede (qui vengono indicati diversi luoghi, cfr. Walczak 1999: 23) inizialmente a Kruszwica sul Gopło, poi a Gniezno, Ostrów sul lago Lednickie e a Poznań. *Polani* erano "gli abitanti dei *pole* (it. campi), ovvero gli abitanti di territori in cui predominavano i campi coltivati" (Walczak 1999: 23). Il nome della tribù deriva dai campi (pol. 'pola') che abbondavano nelle terre da loro colonizzate. All'inizio lo stato dei polani comprendeva le terre abitate dai pomerani e dai mazoviani, mentre durante il regno di Mieszko I e Boleslao il Prode anche i territori degli ślężani e dei wiślani (che in precedenza erano sotto la sovranità ceca). A cavallo tra il X e l'XI secolo lo Stato dei polani occupava le terre nel bacino dell'Oder e della Vistola. La nascita di una comunità statale fu il fattore più importante che determinò la separazione della lingua polacca dai dialetti lechitici. La

comunità rafforzò il senso di vicinanza tra le tribù comprese entro i confini dello Stato e allo stesso tempo definì la loro separazione dalle tribù che si trovavano al di fuori di tali confini. Il nome dei polani – *Polska* (“campi, ricca di campi”) iniziò a identificare l’insieme delle tribù comprese entro i suoi confini, mentre polani, poi polacchi, furono gli abitanti delle terre all’interno dei confini statali. Nelle fonti latine compaiono i nomi: *Palanii*, *Polonia*, *Poloni*. Il nome degli abitanti delle terre polacche apparve per la prima volta a cavallo tra il X e l’XI secolo nella *Vita di Sant’Adalberto*, in cui Boleslao il Prode fu definito *dux Palaniorum*, nel senso di principe dei polacchi (Walczak 1999: 24). I confini del giovane Stato divennero i confini della lingua. Vale la pena notare che i confini si basavano in gran parte su fattori naturali: a nord c’era il mare (il Baltico), a ovest il fiume Oder, a sud le montagne – i Sudeti e i Carpazi. Solo a est mancava una barriera naturale.

3.1. Nel mondo cristiano

Un fatto storico di enorme importanza per lo sviluppo dello Stato e, di conseguenza, della lingua polacca, fu il battesimo di Mieszko I e della sua corte nel 966. La struttura ecclesiastica che si stava formando rafforzò lo Stato. La Polonia entrò nell’orbita della cultura latina. Adottò l’alfabeto latino (24 lettere), che nel corso dei secoli fu gradualmente adattato alle esigenze della lingua polacca. In questo modo la Polonia divenne un paese alfabetizzato. Va ricordato che la prima lingua che soddisfece le esigenze di scrittura per la lingua dei polacchi fu il latino. In questa lingua si redarono per lunghi secoli testi ufficiali, scientifici e letterari. La letteratura latina (fino al XVI secolo) dominava, sia in termini quantitativi che qualitativi, sulla modesta produzione letteraria in lingua polacca. Il predominio del latino rallentò notevolmente lo sviluppo della lingua polacca: solo nel Rinascimento la lingua polacca ha rotto “l’egemonia del latino nel campo della letteratura e del giornalismo e ha seriamente compromesso la sua posizione monopolistica nel campo della scrittura scientifica” (Walczak 1999: 30). Tuttavia, come osserva Bogdan Walczak, storico della lingua polacca, “l’incomprensibilità del latino per ampi strati della società polacca medievale ha in qualche modo stimolato la nascita e lo sviluppo della lingua letteraria polacca” (Walczak 1999: 30).

Una conseguenza dell’adozione del cristianesimo fu lo sviluppo dell’istruzione in Polonia. Fino al XVIII secolo essa era monopolizzata dalla Chiesa, principalmente grazie alla rete di scuole gesuite, fino alla soppressione dell’ordine nel 1773. Naturalmente si insegnava principalmente il latino, ma il polacco svolgeva un ruolo ausiliario.

Con l’adozione del cristianesimo la lingua polacca si trovò di fronte alla necessità di soddisfare non solo le esigenze della comunicazione quotidiana, ma anche quelle derivanti dalla comunicazione di questioni spirituali e quelle legate all’ingresso nella cultura occidentale. Il vocabolario di base dei termini astratti più antichi della lingua polacca deve la sua origine all’influenza del latino e del ceco; ad esempio, la terminologia cristiana di base è giunta in Polonia dalla Repubblica Ceca. Va sottolineato che una grande percentuale dei nuovi termini che hanno arricchito la lingua polacca nel Medioevo risultano da prestiti e calchi dal latino (fino al XVIII secolo) e dal ceco (fino al XVI secolo).

3.2. Il polacco pre-scritto

Nell'era pre-scritta (fino al XI–XII secolo circa) la lingua polacca non possedeva fonti scritte proprie, pertanto il suo stato iniziale viene ricostruito sulla base di documenti successivi e ricerche storico-comparative. Dal proto-slavo la lingua polacca ha ereditato il vocabolario di base delle vocali e delle consonanti. Il sistema vocalico del polacco anticamente era più complesso rispetto a quello contemporaneo. La lingua polacca disponeva delle seguenti serie di vocali:

- **vocali anteriori:** i, e, ě (cosiddetta jat);
- **vocali posteriori:** a, o, u, y;
- **vocali nasali:** ę, ɔ;
- **jery (semivocali):** ѣ, ѥ;
- **sonanti** (consonanti sillabiche dure e molli): r, l.

Le vocali anteriori avevano l'effetto di ammorbidire le consonanti che le precedevano, che in questa posizione venivano pronunciate in modo morbido. Pertanto la morbidezza delle consonanti era determinata dal contesto fonetico e non era una caratteristica "autonoma". Nel periodo pre-alfabetico si verificarono cambiamenti significativi nella lingua polacca: l'accento si modificò, si verificarono numerose palatalizzazioni, cambiarono la declinazione delle parole e la sintassi (Dąbrowska 1998: 19–25). Processi comuni alle lingue slave erano la palatalizzazione delle consonanti posteriori k, g, ch e i processi di metatesi (cioè di trasposizione). La somiglianza è evidente nelle parole che rappresentano le diverse lingue slave, es. polacco *gród*, ceco e slovacco *hrad*, russo, ucraino e bielorusso *gorad*.

Un processo importante (tipicamente polacco) era l'apofonia, ovvero la sostituzione delle vocali anteriori ę, e, ě davanti alle consonanti t, d, s, z, n, r, ł rispettivamente con ą, o, a. I risultati di questo processo sono presenti nella lingua polacca sotto forma di alternanza e : o (es. *niesie* : *niosę* [porta : porto]) oppure e : a (es. *lesie* : *las* [bosco], *mieście* : *mia-sto* [città]). Nell'era pre-alfabetica alcune vocali scomparvero. Si trattava delle seguenti: ě (la cosiddetta jat), le jery in posizione debole scomparvero, mentre in posizione forte si vocalizzarono nella vocale e (da qui la variazione di e a zero suono, ad esempio *pies* : *psa*, *sen* : *snu*). Anche le sonanti (consonanti con proprietà vocalizzanti) subirono il processo di vocalizzazione. Il risultato della scomparsa delle jery in posizione finale (dopo una consonante sonora) fu un processo di allungamento sostitutivo. La lunghezza della vocale, che in qualche modo sostituiva la jer scomparsa, compensava quantitativamente la perdita causata dalla scomparsa della jer, es. *vōz*, *bōg*. In questo modo è nata la variazione quantitativa **vocale lunga : vocale breve**, es. *bōg* : *boga*. Le tracce di questa alternanza sono visibili nella lingua polacca contemporanea sotto forma di alternanza **ó : o** (es. *wóz* : *wozu*, *rów* : *rowu*) i **ą : ę** (*mąż* : *męża*, *dąb* : *dębu*).

Il periodo prealfabetico del polacco è segnato anche da cambiamenti relativi alla **flessione nominativa e verbale**. Per quanto riguarda i sostantivi, il cambiamento più importante è stato lo sviluppo di nuovi tipi di declinazione in base al criterio del genere. Sono stati creati tre tipi principali di declinazione: declinazione dei sostantivi maschili, femminili e neutri. Si tratta di un processo che dura da diversi secoli, praticamente fino al

giorno d'oggi; nella lingua polacca contemporanea si osservano variazioni nelle desinenze flessionali del genitivo, ad esempio *krawata* – *krawatu*, *wieczora* – *wieczoru*.

Gli aggettivi in polacco avevano due tipi di declinazione. Quella più antica, detta sostantivale (non composta), es. *star człowiek*, *młodo drzewo* e quella più moderna – composta (pronominale), es. *sary człowiek*, *młode drzewo* [uomo vecchio, giovane albero]. Con il tempo, la variante sostantivale si è limitata alla posizione sintattica di predicato, es. *jestem zdrów* [sono sano]. Nella funzione di complemento, gli aggettivi possessivi (di appartenenza) hanno mantenuto la forma semplice, es. *brat Jakubow* = *brat Jakuba* [il fratello di Jakub]. La forma semplice è stata mantenuta storicamente dagli aggettivi possessivi – oggi nomi di alcune città in Polonia, ad esempio *Kraków* = *miasto Kraka* [la città di Krak], *Częstochowa* = *miasto Częstocha* [la città di Częstoch] (da qui ‘*jadę do Częstochowy*’, e non ‘*do Częstochowej*’).

Sono stati apportati cambiamenti anche nell'ambito della flessione verbale. Nell'era pre-scritta il numero dei tipi di declinazione diminuì da cinque a tre (-ę, -esz; -ę, -isz; -m, -sz). I cambiamenti fondamentali riguardarono la categoria del tempo passato. La lingua polacca storica aveva quattro tempi passati: l'imperfetto (per esprimere un'azione non completa), l'aoristo (per esprimere un'azione completa), il passato composto e il passato remoto. Le prime due forme sono cadute in disuso (anche se si trovano nei testi scritti del XIV secolo). Cambiamenti interessanti si sono verificati all'interno delle forme del passato composto. Come suggerisce il nome stesso, questo tempo verbale era appunto composto da diversi elementi: il participio presente, forma attiva, del secondo passato (es. *mówił*, *pisal*) più il verbo *być* [essere] al presente, declinato secondo ciascuna persona, singolare o plurale. L'ordine era libero, ma predominava lo schema: participio + verbo ausiliare, es. 1. pers. *pisal jeśm*, 2. pers. *pisal jeś*, 3. pers. *pisal jest*. Nella terza persona singolare e plurale, il verbo ausiliare essere scompariva. Negli altri casi, invece, si aggiungeva al participio. Il processo di fusione tra participio e verbo ausiliare è durato diversi secoli, ma ancora oggi la mobilità delle desinenze del passato testimonia i processi del passato, es. *gdym pisal* = *gdy pisałem*. I resti dell'antico aoristo sono invece visibili nelle forme del modo condizionale, *pisalby*, *mówilibyście* (*by* e *byście* sono aoristi del verbo *być*).

3.3. L'eredità lessicale proto-slava

La lingua polacca ha ereditato dal proto-slavo il suo vocabolario di base. Secondo le ricerche dello slavista polacco Tadeusz Lehr-Spławiński, ancora oggi nella lingua polacca sono conservati circa 1.700 vocaboli proto-slavi (di questi, circa 1.000 sono sostantivi). Se si considera che una persona con un livello di istruzione medio utilizza quotidianamente circa 8.000 parole, risulta che un quarto di esse ha origini proto-slaviche. Si tratta di parole che descrivono la vita quotidiana e i bisogni fondamentali dell'uomo. Ecco i principali campi semantici con alcuni esempi (Walczak 1999: 55–57; Dąbrowska 1998: 35–38):

Sfera spirituale

- Vita spirituale dell'uomo: *duch* [spirito], *ducha* [anima], *rozum* [ragione], *czucie* [sentimento], *wiedza* [conoscenza], *pamięć* [memoria], *wiara* [credenza], *nadzieja* [speranza], *miłość* [amore], *gniew* [rabbia], *strach* [paura], *żał* [rammarico].

- Religione e morale: *bóg* [dio], *cud* [miracolo], *czart* [diavolo], *grzech* [peccato], *mara* [demone], *kara* [pena], *raj* [paradiso], *wina* [colpa].
- Mondo e vita: *być* [esistenza], *życie* [vita], *śmierć* [morte], *początek* [inizio], *koniec* [fine], *stan* [stato], *czas* [tempo], *osoba* [persona], *znak* [segno], *imię* [nome], *cześć* [virtù], *chwała* [gloria], *sława* [fama], *wieść* [notizia], *moc* [potere], *siła* [forza], *twór* [creazione].
- Qualità spirituali dell'uomo: *dobry* [buono], *zły* [cattivo], *mądry* [saggio], *szczodry* [generoso], *skąpy* [avaro], *leń* [pigro], *szczerzy* [sincero], *chytry* [astuto], *łagodny* [dolce].

Sfera materiale

- Morfologia del terreno e minerali: *ziemia* [terra], *góra* [montagna], *dół* [pendice], *brzeg* [bordo], *jar* [gola], *jama* [cavità], *jaskinia* [grotta], *pole* [campo], *kamień* [pietra], *glaz* [roccia], *krzemień* [selce], *glina* [argilla], *żelazo* [ferro], *srebro* [argento], *złoto* [oro].
- Idrologia: *woda* [acqua], *morze* [mare], *rzeka* [fiume], *strumień* [corrente], *bagno* [palude], *bloto* [fango], *lód* [ghiaccio], *kra* [banchisa].
- Termini astronomici e meteorologici: *dzień* [giorno], *noc* [notte], *świt* [alba], *brzask* [alba], *wieczór* [sera], *południe* [mezzogiorno], *wiosna* [primavera], *lato* [estate], *jesień* [autunno], *zima* [inverno], *deszcz* [pioggia], *rosa* [rugiada], *śnieg* [neve], *cień* [ombra], *obłok* [nube], *chmura* [nuvola], *tęcza* [arcobaleno], *burza* [tempesta], *grom* [tuono], *piorun* [fulmine], *słońce* [sole], *gwiazda* [stella], *niebo* [cielo].
- Vegetazione: *dąb* [quercia], *buk* [faggio], *grab* [carpino], *sosna* [pino], *lipa* [tiglio], *topola* [pioppo], *jabłoń* [melo], *śliwa* [susino], *orzech* [noce], *brzoza* [betulla], *olcha* [ontano], *wierzba* [salice], *dynia* [zucca], *grzyb* [fungo].
- Animali: *niedźwiedź* [orso], *tur* [uro], *wilk* [lupo], *lis* [volpe], *jeleń* [cervo], *zając* [lepre], *dziesięć* [picchio], *wrona* [cornacchia], *mucha* [mosca], *ryba* [pesce], *wąż* [serpente].
- Corpo umano e animale: *głowa* [testa], *ręka* [braccio], *noga* [gamba], *czoło* [fronte], *broda* [mento], *bark* [spalla], *łokieć* [gomito], *gęba* [muso], *bok* [fianco], *plecy* [schiena], *żebro* [costola], *wątroba* [fegato], *biodro* [anca], *ucho* [orecchio], *oko* [occhio], *dłoń* [mano], *pięść* [pugno], *palec* [dito], *stopa* [piede].
- Vita familiare: *ojciec* [padre], *matka* [madre], *stryj* [zio paterno], *wuj* [zio], *brat* [fratello], *siostra* [sorella], *macocha* [matrigna], *teść* [suocero], *syn* [figlio].
- Vita sociale: *czeladź* [servitù], *śługa* [servo], *chłop* [contadino], *sąsiad* [vicino], *gość* [ospite, visitatore], *wróg* [nemico], *przyjaciół* [amico], *plemię* [tribù], *gromada* [gruppo], *karczma* [osteria], *wódz* [capo], *wojska* [eserciti], *wojewoda* [voivoda], *twierdza* [fortezza], *łuk* [arco], *strzala* [strale].
- Vita agricola: *gospodarz* [ospite, anfitrione], *pasterz* [pastore], *stróż* [custode], *rola* [terra agricola], *radło* [ardiglione], *plug* [aratro], *żyto* [segale], *pszenica* [grano], *jęczmień* [orzo], *owies* [avena], *proso* [miglio], *len* [lino], *obora* [fienile], *stodola* [stalla], *ściana* [muro], *okno* [finestra].

- Qualità fisiche degli uomini, animali, oggetti: *chudy* [magro], *tlusty* [grasso], *wysoki* [alto], *niski* [basso], *zdrowy* [sano], *chory* [malato], *biały* [bianco], *żółty* [giallo], *prosty* [dritto], *krzywy* [curvo].
- Nomi di attività e stati: *być* [essere], *mieć* [avere], *chcieć* [volere], *lubić* [piacere], *móc* [potere], *pić* [bere], *jeść* [mangiare], *dać* [dare], *nieść* [portare], *słyszeć* [udire], *czuć* [sentire], *iść* [andare, a piedi], *jechać* [andare, con un mezzo di locomozione], *plakać* [piangere], *śmiać się* [ridere], *spać* [dormire], *siedzieć* [sedere].

Nel patrimonio lessicale ereditato prevalgono i termini autoctoni (di origine proto-slava). Tra questi si trovano anche prestiti dalle lingue dei popoli confinanti con i Proto-Slavi. I più numerosi sono i prestiti germanici: *chleb* [pane], *izba* [stanza], *kupić* [comprare], *ksiądz* nel significato ‘ksiązę, władca’ [principe, imperatore], *lek* [medicina] i *lekarz* [medico], *lichwa* [usura], *miecz* [spada], *myto* [pedaggio], *plug* [aratro], *pieniądz* [denaro]. L’influenza germanica è evidente in alcuni prestiti dal latino, ad esempio *cesarz* [imperatore], *deska* [tavola], *lew* [leone], *ocet* [aceto], *osioł* [asino]. Un prestito diretto proto-slavo dal latino è il termine *wino* [vino].

3.4. I primi prestiti

Nell’era pre-alfabetizzata, il patrimonio lessicale ereditato è stato arricchito da prestiti linguistici. Come accennato in precedenza, il polacco ha ripreso dal ceco il vocabolario legato al cristianesimo. Il ceco, a sua volta, ha ripreso la terminologia cristiana da due fonti: dall’antico russo ortodosso e dal tedesco. Il vocabolario legato alla nuova religione in terra ceca subì un processo di slavizzazione e penetrò nella lingua polacca senza subire grandi cambiamenti (Walczak 1999: 57–59). In questo modo nel vocabolario polacco sono entrati termini di diversa origine (principalmente greca e latina), il cui tratto comune è quello di essere giunti nella lingua polacca dal ceco.

Dal greco, passando per il paleoslavo ecclesiastico e il ceco, è arrivato il termine *cerkiew* [chiesa ortodossa] (prima *cyrkiew*, fino al XVI secolo sinonimo del lemma *kościół* [chiesa]) e i calchi paleoslavi *Bogurodzica* [Madre di Dio] (prima *Bogorodzica*) e *blogosławić* [benedire]. La maggior parte della terminologia cristiana è entrata nella lingua ceca (e anche in quella polacca) dall’Occidente. Attraverso il greco, il latino e il ceco sono arrivate le parole *anioł* [angelo] (latino *angelus*), *ewangelia* [vangelo] (latino *evangelium*), *apostoł* [apostolo], *diabeł* [diavolo], *kolęda* [canto natalizio] e altre. Hanno percorso una strada più breve (dal latino attraverso il ceco) le parole *pacierz* [preghiera] (dal *pater noster*), *poganin* [pagano] (latino *paganus*).

Nel processo di acquisizione della terminologia cristiana da parte della lingua ceca, un ruolo significativo è stato svolto dalla mediazione tedesca. Hanno seguito il percorso greco-latino-tedesco-ceco, tra gli altri, anche i seguenti termini: *biskup* [vescovo], *jałmużna* [elemosina], *kruchta* [vestibolo], *mnich* [monaco]. A loro volta hanno seguito il percorso latino-tedesco-ceco, tra gli altri, i seguenti termini: *bierzmować* [confermare] (ant. *birzmować*), *klasztór* [convento], *kościół* [chiesa], *krzest* [battesimo], *krzcić* [battesimare], *krześcijanin* [cristiano] (nel XVI secolo la *k* è sostituita da *ch*), *msza*

[messa], *nieszpór* [vespro], *ofiara* [offerta], *oltarz* [altare], *opat* [abbate], *pielgrzym* [pellegrino], *proboszcz* [parroco], *przeor* [priori], *żegnać* [farsi il segno della croce].

Meno numerosi sono i prestiti non legati al cristianesimo (o legati con esso, ma indirettamente) della lingua polacca dell'epoca pre-alfabetizzata. Con grande probabilità si tratta di prestiti dal latino. Si tratta dei seguenti termini: *lacina* [latino], *sobota* [sabato], *marzec* [marzo], *maj* [maggio], *szkoła* [scuola]. Dal ceco la lingua polacca ha acquisito *berło* [scettro], dal tedesco *olej* [olio], *pieprz* [pepe]. I prestiti dal tedesco (spesso passati prima attraverso il ceco) includono, tra gli altri, i seguenti termini: *barwa* [colore], *blawat* [fiordaliso], *bursztyn* [ambra], *chwila* [momento], *herb* [stemma], *jedwab* [seta], *perla* [perla], *rycerz* [cavaliere]. Questi prestiti testimoniano i rapporti commerciali che legavano la Polonia e la Germania dell'epoca.

4. Monumenti della lingua polacca

Prima dell'adozione del cristianesimo, i polacchi non conoscevano la scrittura. Il saper scrivere arrivò con il clero. Va ricordato che la prima lingua del cristianesimo (e della vita sociale) era il latino, pertanto i testi più antichi della cultura polacca (documenti, annuari, cronache) erano scritti in questa lingua. A volte questi testi contenevano elementi della lingua polacca: si trattava principalmente di nomi propri, geografici e personali. Quando in un documento era necessario menzionare il nome di un principe, di una città, di un fiume o di un villaggio, riemergeva in questi nomi la forma polacca. Pertanto i nomi propri sono le prime parole polacche attestate nella scrittura. Apparivano relativamente raramente nei testi latini. Fino alla metà del XII secolo ne furono trascritti pochi, i più importanti sono testi polacchi, in latino, sono: il *Geografo Bavarese* (metà del IX secolo; descrizione di carattere geografico-storico contenente un elenco delle tribù slave), *Dagome iudex* (del 990 circa, documento in cui Mieszko I affida lo Stato alla protezione del Papa), *Cronaca di Thietmar* (tra la fine del X e l'inizio dell'XI secolo). Il monumento più importante che segna una cesura nella periodizzazione della storia della lingua polacca è la **Bolla di Gniezno** datata al 1136. È chiamata anche "Bolla d'oro", per via del ricco e interessante materiale linguistico che contiene. Contiene 410 nomi di luoghi e persone polacchi. Si tratta dei nomi di città e villaggi appartenenti all'arcivescovado di Gniezno o tenuti a versare determinati tributi a suo favore, nonché dei nomi dei coloni e dei sudditi dell'arcivescovo.

Particolarmente degno di nota è *Księga henrykowska* [il Libro di Henryk] (redatto intorno al 1270). Oltre ad attestare nomi di luoghi, contiene la prima frase in lingua polacca. Essa recitava: *Daj, ać ja pobruczę, a ty poczywaj* [Dammi, io macinerò e tu riposa]. Si tratta di una frase rivolta alla moglie che aveva difficoltà a macinare con la macina; il marito offre alla moglie il suo aiuto.

Bogurodzica – probabilmente il testo polacco più antico (prime due strofe). È anche il primo inno, non ufficiale, della Polonia. La più antica copia conservata di questa canzone risale all'inizio del XV secolo, ma si basa su un testo probabilmente scritto nel XIII secolo.

Il più antico monumento prosaico è costituito dai **Kazania świętokrzyskie** [Sermoni della Santa Croce]. Il manoscritto fu ritrovato nel 1890, era incompleto e gravemente

danneggiato, sotto forma di diciotto strisce di pergamena utilizzate per rilegare un codice latino conservato nel monastero benedettino di Święty Krzyż [Santa Croce] (da cui il nome del reperto). *Kazania* risalgono alla metà del XIV secolo, ma si tratta di una copia di un originale più antico della fine del XIII o dell'inizio del XIV secolo. Il testo è scritto in polacco e contiene citazioni in latino. Le prediche appartengono al cosiddetto genere delle prediche accademiche, destinate a un pubblico colto. Contengono molti elementi caratteristici dello stile retorico dell'epoca. Dalla fine del XIV secolo aumenta il numero dei testi polacchi e cresce la loro varietà. Tra i testi importanti per la letteratura polacca vanno annoverati: ***Psalterz floriański*** [Salterio di Floriano]. La prima traduzione conservata dei salmi risale alla fine del XIV secolo e all'inizio del XV secolo. Contiene i testi dei salmi in tre lingue: latino, polacco e tedesco. Il libro era probabilmente destinato alla regina di Polonia, Jadwiga. Il libro è riccamente miniato e si distingue per la sua bella calligrafia. Attualmente è conservato nella Biblioteca Nazionale di Varsavia. Le più antiche ***rotte dei giuramenti giudiziari*** risalgono alla fine del XIV secolo. Si tratta di testimonianze rese sotto giuramento durante i processi dalle parti e dai testimoni. Le rotte costituiscono una fonte inestimabile per lo studio della storia della lingua polacca. Sono gli unici testi medievali datati con precisione e localizzati. Sono anche i più vicini alla lingua polacca parlata all'epoca.

Kazania gnieźnieńskie [i Sermoni di Gniezno] risalgono all'inizio del XV secolo e costituiscono la seconda raccolta, comprendente dieci omelie polacche. Erano rivolti a un vasto pubblico e il loro linguaggio era simile a quello colloquiale. Attualmente è conservato nella Biblioteca Cattedrale di Gniezno. Prima della metà del XV secolo fu redatto ***Żywot świętego Błażeja*** [la Vita di San Biagio], conservato in parte. Il documento è un esempio di letteratura apocrifia. Alla metà del XV secolo risale il più ampio documento della prosa medievale polacca, ovvero la prima traduzione polacca della Bibbia, ***Biblia królowej Zofii*** [la Bibbia della regina Sofia] (il nome del documento deriva dal nome della regina Sofia, che era la quarta moglie del re polacco Ladislao Jagellone). Ad oggi è sopravvissuto solo un frammento della traduzione dell'Antico Testamento. Un altro nome dell'opera è ***Biblia szarospatacka*** [Bibbia di Sárospatak], dal nome della località di Sárospatak in Ungheria, dove il libro si trovava fino alla Seconda guerra mondiale. Alla metà del XV secolo risalgono le più antiche traduzioni polacche degli **statuti giuridici**, che fino ad allora erano stati redatti in latino. A questo periodo risalgono anche alcune opere in versi: ***La leggenda di Sant'Alessio*** e ***Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*** [Il dialogo del maestro Policarpo con la morte]. Della fine del XV e dell'inizio del XVI secolo sono invece ***Rozmyślenia przemyskie*** [le Meditazioni di Przemyśl] (opera apocrifia che racconta la vita della Sacra Famiglia) e ***Psalterz puławski*** [il Salterio di Puławy].

L'elenco dei monumenti linguistici dell'antica Polonia comprende solo i testi più importanti e più noti. Ovviamente è impossibile elencare tutti gli altri testi minori, che forniscono molte informazioni interessanti sullo stato della lingua polacca nel suo periodo di sviluppo più antico (cfr. Walczak 1999: 69–73; Borawski, Cybulski 2021).

Bibliografia

- Borawski S., Cybulski M. (a cura di), 2021, *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, vol. 1, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Borawski S., Cybulski M., 2021, *Początki piśmiennictwa polskiego i jego wczesne pomniki*, [in:] S. Borawski, M. Cybulski (a cura di), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, vol. 1, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, pp. 51–74.
- Borawski S., Uździcka M. (a cura di), 2021, *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego*, vol. 2, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Dąbrowska A., 1998, *Język polski*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 1998, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dubisz S., 2002, *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Klemensiewicz Z., 1980, *Historia języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Urbańczyk S. (a cura di), 1992, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Walczak B., 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.